

IDANT VELDINYS NUVELDĖTU NETAPTŲ

Paulius V. Subačius (Vilniaus universitetas)

Mieli Kolegos, ne tik visi esame bendro paveldo veldėtojais, bet ir viena ar kita prasme – rūpintojais, idant jis nebūtų iššvaistytas, suniokotas, prarastas. Gavęs siūlymą pasidalinti su jumis viena kita mintimi, pirmiausia pagalvojau: o kada gi radosi mano paties aktyvus santykis su paveldu? Turbūt tądien, kai tėvų bute pasigirdo telefono skambutis, ir bičiulis iš Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuvos pakvietė atvažiuoti prie Vilniaus Rasų kapinių, nes esą jau atvartytas buldozeris griauti kapinių tvorą ir platinti Sukilėlių gatvę, ateinančią nuo statomo Drujos gatvės viaduko. Tuo Sąjūdžio priešaušrio laiku projektas buvo sustabdytas, tačiau idėja, kad kartais kultūros ir mokslo žmonėms tenka stoti prieš valdžios buldozerį, nėra praradusi aktualumo.

Būdamas filologu samprotavimus pradėsiu kaip filologas. Taigi – nuo etimologijos ir semantikos. Kitaip nei veiksmažodis *paveldėti*, daiktavardis *paveldas* lietuviškame žodyne yra naujut naujutėlis žodis. Šiek tiek senesnis nei Valstybinė kultūros paveldo komisija, tačiau iš istorinės perspektyvos – šviežias terminologinis pramanas, kuriuo, manding, siekta apibrėžti tai, kas valstybiška, visuomeniška ir prakilnu, atsiribojant nuo asmeniškai gaunamų – paveldimų – palikimų bei testamentinių užrašymų. Senesnieji daiktavardžiai įvardyti tam, kas paveldima, perimama, įgyjama įpėdinystės keliu buvo *veldėmė* ir *veldinys*, tačiau paprastai verstasi be abstrakto, minėti konkretūs paveldimi dalykai – žemė, auksas, o taip pat geras ar blogas vardas, sveikata ar liga.

Apie ligą, trūkumą, nelaimę, perimtą iš tėvų ar dar ankstesnių kartų kaip veldinį – žodyne rasime Stasio Šalkauskio pavyzdį „nelemtas veldinys“ (LKŽ 18, 605) – šiek tiek pasvarstysiu. Pasvarstysiu todėl, kad tokios reikšmės nė iš tolo neturėjo lingvistų rekonstruojama proto-indo-europiečių šaknis **h₂welh₁-*, iš kurios kilo baltų šaknis *veld-* ir kurios semantinis laukas dėl gausių šaltinių ypač akivaizdus tos pačios kilmės, kaip ir *paveldas*, lotyniškame veiksmažodyje *valeo/valere*. Jis reiškia būti stipriam, sveikam, turėti reikšmę, įtaką, galią bei vertę. Prieš šimtmetį lietuvis valstietis visa tai būtų išreiškęs retai bepavartojamu tos pačios etimologijos žodžiu *valioti*. Veldėti ir valdyti, valda ir valdžia, paveldas ir veldamieji, t. y. pavaldiniai – perimti, atitekę kaip priklausantieji ir paklusnieji, – visa tai giliojoje kalbinėje atmintyje yra labai glaudžiai susijusios reikšmės. Visos šios reikšmės kilusios iš vienos – galios, stiprybės, jėgos suvokimo, patyrimo ir apibūdinimo – šaknies. Tai yra didžiai pagrįstos istorinės

kalbotyros hipotezės, o ne kokia nors etimologinė mistika ir svaichiojimai apie baltų išskirtinumą bei seniausią lietuvių kalbą, kuria dar Ieva su Adomu Rojuje šnekučiavosi.

Kodėl buvimo sveiku, stipriu, galingu semantika, slypinti baltų šaknyje *veld-* ir jos vediniuose atrodo svarbi? O gi todėl, kad samprata, pagal kurią įkurta ir kuria vadovaujasi Valstybinė kultūros paveldo komisija, yra paradoksali, jei tik paisysime nurodytos semantikos. Viena vertus, įstatymai, pagal kuriuos veikia ir kurių įgyvendinimu, greta kitų institucijų, rūpinasi Komisija, suponuoja, kad paveldas yra tai, kas teikia stiprybę, įtaką, saugumą. Maža to, paveldėti ir tai, kas paveldėta, išlaikyti bei pagausinti gali tik galingieji, reikšmingieji, sveikieji, šiuo atveju, stipri visuomenė ir valstybė. Šiais aspektais etimologinės atminties ir to, ką dabartinė žiūra priskiria paveldui, prasmės sutampa. Tačiau, kita vertus, praktinei veiksenai paveldo srityje ir jos komunikacijai bei refleksijai būdinga kone priešinga prasmė. Maža to, ji fiksuota ir antraštinėse teisinėse formuluotėse, kuriose pabrėžiama *saugos, apsaugos ir globos* semantika. Apsauga ir globa reikalinga paliegėliams, silpniesiems, neįstengiantiems be pagalbos apsiginti, ištvirti. Ar tai reiškia, kad paveldas yra mažomas analogiškai kaip pavaldusis – priklausantysis ir paklusnysis, perimtas valingu veiksmu, nes be valdančiojo nepajėgus išlikti? Tik ar perimtas globon paliegėlis gali suteikti valdančiajam stiprybę? Ar paveldo funkcionavimas apsaugos, išlaikytinio režimu nėra „gerovės valstybės“ – „gerojo pono“, kuris, pasak Kristijono Donelaičio, „numirė pernai“, arbitralus labdaringas gestas. Jo gali nebelikti aplinkybėms pasikeitus į blogą. Tai greičiau retorinė figūra, bet klausiui – tai ar paveldas yra tai, kas sveika ir vertinga, todėl stiprina ir įgalina, ar tai, kas silpna ir pažeista, todėl negali tvirti be globos, be lazareto?

Paveldo globa ir sauga būdingai reiškiasi kaip konservavimas, restauravimas, įmuziejimas. Pamėginsiu kritiškai panagrinėti šią veikseną tam tikru mastu pasitelkdamas kitą nei istorinė lingvistika filologinio ir istorinio išmanymo sritį – mokslinį redagavimą, tekstologiją. Tekstologijai būdingas santykis su literatūriniu paveldu bent dalinai analogiškas praeities dailės, architektūros ir kitų kilnojamų bei nekilnojamų vertybių puoselėjimo ir aktualizavimo praktikoms. Visiškai toks pats yra mūsų santykis su skirtingų menų, mokslų bei amatų fenomenais kaip su praeities reprezentantais, praeitimi dabartyje, todėl trumpai stabtelkime prie esminių Naujausiais laikais iškilusių minčių apie praeities suvokimą. Neseniai miręs amerikiečių istorikas ir geografai, bendrųjų paveldotyros sampratų kūrėjas Davidas Lowenthalis lygiai prieš keturis dešimtmečius rašė: „Praeitis yra tai, iš kur mes kilę... Tačiau mes negalime grįžti į praeitį, kaip ir negalime šokti į ateitį. Išskyrus vaizduotės rekonstrukcijas, vakar diena mums yra amžinai uždaryta; turime tik susilpnėjusius prisiminimus ir fragmentiškas ankstesnių patirčių kronikas ir galime tik svajoti apie pabėgimą iš dabarties ribų.

Tačiau pastaraisiais metais tokios nostalgiskos svajonės tapo beveik įprastos, bemaž epidemija“ (David Lowenthal, *The Past Is a Foreign Country*, 1985, 4). Tad ar žvelgiame į paveldą kaip į tai, kas mus sustiprina dabartyje, ar kaip į utopinį prieglobstį nuo dabarties, pabėgimo vietą?

XX a. pabaigoje pasirodė įdomių tyrimų, kurių tema buvo praeitis ir šiuolaikinis susidomėjimas ja. Greta cituoto Lowenthalio veikalo „Praeitis yra svetima šalis“, tai Raphaelio Samuelso „Atminties teatrai“ (1994) ir Tomo Griffithso „Medžiotojai ir kolekcionieriai: antikvarinė vaizduotė Australijoje“ (1996). Tiesiogiai ar netiesiogiai jie atmetė kiek ankstesnę britų istoriko Johno Plumbo tezę apie visuomenės tradicijoje įsišaknijusios „praeities mirtį“ (*The Death of the Past*, 1969), nes idealizuotą praeitį, kurią visuomenės pasitelkdavo savo tapatybei kurti ir palaikyti, esą jau nuosekliai pakeitė moderni, kritiška istorijos samprata, pagrįsta faktais, šaltinių analize ir siekianti objektyvumo. Lowenthalio ar Samuelso pozicija ir tyrimai tapo įmanomi dėl to, kad palaipsniui imta pripažinti svarbiais vis daugiau praeities liudijimų (įskaitant privačias nuotraukas, žodinius pasakojimus, filmus ir net kasdienėje buityje funkcionavusius masinės gamybos rakandus). Kita vertus, Plumbo scientistinis idealizmas, neigiantis plačiosios visuomenės sampratas, pats padėtas į archyvo lentyną dėl to, kad nuo septinto dešimtmečio literatūros ir kultūros teorija ėmė abejoti pačiu egzistavimu istorinių faktų, kaip objektyvių dalykų, esančių virš ar anapus tyrėjo – istoriko bei paveldosaugininko – ir nuo jo atskirtų. Praeitis, istorija, paveldas imti suvokti kaip istorikų ir visų mąstančiųjų apie praeitį kūrinys. Ar bent tai, kas įtraukta į istorikų diskursus, todėl šių diskursų smarkiai paveikta, transformuota, perreikšmintą, savo ruožtu, įgiję naują ir kitokią galią bei prasmę nei galbūt turėjo radimosi metu.

Visas pasaulis – žvelgdamas į savo praeitį, tiek dabartinę, ką tik įvykusią, tiek ankstesnių amžių – tapo istorikų lobynu. Praeitis yra visur aplink mus, todėl pastanga taip suprantamą praeitį išsaugoti, apsaugoti ir ištirti akivaizdžiai neįgyvendinama. Išsaugojimo konservuojant ir restauruojant metodikos, nukreiptos į maksimalų to, kas ateina iš praeities, nekintamumą, nesuderinamos su postmoderniomis kultūros teorijomis. Tačiau radikalus skepticizmas dėl istorinių žinių objektyvumo – dėl pačios tokio objektyvaus žinojimo galimybės – gali padaryti bejėgius tuos, kurie yra atsakingi už profesionalų praeities pristatymą. Prasmingas ir ieškotinas atrodytų kelias, viena vertus, negrąžinantis į nebesugrąžinamą situaciją, kai maža žmonių grupė atrinkinėjo nedidelį praeities artefaktų rinkinį kaip vertą išsaugojimo ir primetė savąją praeities atmintį visuomenei. Antra vertus, būtinas kelias, vedantis iš postmodernistinės reliatyvizmo aklavietės.

Tokį kelią pasiūlė žymus pastarųjų dešimtmečių teksto teoretikas, Australijos tekstologas Paulas Eggertas veikale *Securing the Past: Conservation in Art, Architecture and Literature*

(2009). Jo keliama mintis – atgaivinti *kūrinio*, kuris po 1968 m. buvo pakeistas tekstu ir diskursu, koncepciją. Drauge grąžinti į apyvartą, naujai apmąstyti, galbūt nuo romantinių sentimentų apvalyti postmodernistų kvestionuojamas individualios autorytės, autentiškumo, originalumo sampratas. Kaip gi tai atrodo iš tekstologo perspektyvos, kuri, priminsiu, artima muziejininko, planuojančio barokinių dailės darbų parodą, ar architekto, sprendžiančio, kaip įrengti elektrinį šildymą sename saugotiname pastate, rūpesčiams? Redaktoriai rengia literatūrinių, filosofinių, biblinių ar kitų kūrinių tekstus skaitymui. Šiam tikslui paprastai pasirenkami kūriniai, kurie laikomi tokiais svarbiais kultūriškai, kad būtų verta dėti dideles pastangas, būtinas variantų identifikavimui, palyginimui ir analizei. Tačiau būtinybė tapti mediatoriumi tarp skaitytojo ir dažnai painių įrodymų, kurie daugialypiai teksto variantai yra svarbūs, tekstologui kelia didelį galvos skausmą. Išsaugodami ir pateikdami vieną konkrečios eilutės formą, kurią laikome patikimiausia, tam, kad skaitytojai būtų jai skirtų dėmesį, alternatyvias formas pasmerkiame užmarščiai. O gal alternatyvios versijos geriau atspindi autoriaus teisę kontroliuoti savo kūrinių prasmę? Gal atmetėme versiją, kuri daug sykių publikuota dėl klaidos, atsitiktinumo, bet buvo įsišaknijusi, su ja susidūrė ir susitapatino kelios skaitytojų kartos?

Leidimo struktūra ir maketas privers paaukoti daug variantų, kad pateiktumėme keletą. Geriausiu atveju, galime suteikti tam tikram procentui atmestų variantų dalinį pripažinimą dėdami juos į išnašas ar priedus. Tačiau ar kas nors dar, be diplominių rašančio studento, į juos kreips dėmesį? Panašiai – ar praeities artefaktas niekuomet neiškeltas iš saugyklos yra, funkcionuoja kaip paveldas? Ar jaučiatės paveldėję senelio pašto ženklų kolekciją, jei pamiršote, kad dėžutė su ja guli kažkur palėpėje. Žinoma, ji jums ar kam kitam ateityje gali tapti radiniu ir paveldu, bet vargiai skiriasi nuo dviejų metrų gylyje gulinčių virvelinės keramikos šukių, kurias gali kada nors iškasti archeologai. Bet gali ir neiškasti. Jos *yra* paveldas ar tik *gali tapti* paveldu?

Išsamus redaguojamo veikalo rašymo, taisymo ir publikavimo istorijos atkūrimas riboja tekstologo arbitralumą, tačiau neatsako į filosofinį klausimą, kaip pasirinkti išsaugojimo ir pateikimo metodus. Pakėlę galvas nuo kruopštaus mikroskopinio šaltinių tyrimo, redaktoriai pastebi, kad kultūros teorija pasistūmėjo į priekį, keldama abejones dėl jų empirinių pastangų prasmės. Ima vyrauti aiškinimas, kad teksto genezė yra nulemta socialinių veiksmų, kuriuos tekstas atskleidžia, o ne talentingų ar įkvėptų asmenų bei jų motyvacijos. Tuomet ar tebėra svarbu, kas parašė frazę, su kurios variantais redaktorius grumiasi? Ar dar galime pasakyti, kas parašė visą kūrinį? Socialinės tekstų produkcijos samprata, perkelta į tapybos restauravimo sferą, kiek utirnuojant, reikalautų nenuplauti nuo paveiklo sriubos, kurią gamtosaugos

aktyvistė išpylė ant eksponato, liekanų, nes tai paveldo objekto istorijos liudijimas panašiai svarbus kaip ir rėmai ar ant jų pritvirtinta XIX a. muziejinė lentelė, kurie irgi nėra dailininko įnašas, jo kūrybos dalykas.

Tiesa, moksliniai redaktoriai fiziškai nekeičia originalių dokumentų, kuriuose yra užfiksuoti kūrinių tekstai. O štai istorinių pastatų, paveikslų ir skulptūrų konservuotojai ir restauratoriai keičia pačius fizinius objektus, maža to, paveldosaugos ekspertai sprendžia, kurį ankstesnių pakeitimų sluoksnį išsaugoti ar, jei išvis įmanoma, panaikinti. Autentiškumas nesibaigiančioje dvikovoje grumiasi su estetiškumu. Nors paveldo hierarchijoje meno kūriniai yra labai aukštai – ir taip aukštai būtent dėl savo estetinių ypatybių, – yra kvestionuojama (kaip pažeidžianti istorinį patikimumą) pasitaikanti praktika atkurti nulūžusią ir pradingusią antikinės skulptūros ranką ar nosį. Luošos gražuolės Afroditės ir Veneros yra muziejinis standartas, nors naujai išbetonuoti Užutrakio dvaro baliustrados stulpeliai, kitaip nei masyvioji gelžbetonkė greta Vilniaus Arkikatedros, atrodo, niekam nekelia didesnių abejonių.

Klausimai apie pastatų kintamumą ir pastovumą, šiame procese dalyvaujančius agentus dar XIX a. viduryje labai rūpėjo Johnui Ruskinui, svarsčiusiam Anglijos bažnyčių, kurioms XIV a. buvo taikoma nauja, religiniais motyvais grindžiama pertvarkymo praktika ar, net sakytume, mada, atvejį. Ruskinas neabejojo, kas yra autoriteto šaltinis: „[bažnyčios] nėra mūsų. Jos iš dalies priklauso tiems, kurie jas pastatė, ir iš dalies – visoms žmonijos kartoms, kurios ateis po mūsų. Mirusieji vis dar turi teisę į jas“ (*The Seven Lamps of Architecture*, 1910, 358). Šiuo požiūriu, atskirti kūrinių nuo idealistinio grindėjo – nebesančio architekto-autoriaus, nebūtinai reiškia pašalinti jo tapatybės pagrindą. Laikyti pastatą ar paminklą kūriniu, o ne tik trimačiu (dokumentiniu) objektu, reiškia pripažinti, kad jo reikšmės nėra iš anksto visiškai apibrėžtos statytojo ar architekto. Jos priskiriamos ir tų, kurie su tuo pastatu susiduria, juo naudojasi. Reikšmės įtvirtinamos architektūros konvencijose, kintančiose pastatų funkcijose, priskiriamos ir keičiasi laikui bėgant. Taigi pastatas kaip kūrinys nelieka identiškas sau pačiam. Jis visada įtrauktas į procesą, apimančią įvairiu mastu sąmoningus pakeitimus, atsitiktinius pokyčius ir natūralų nusidėvėjimą. Pastatas neturi ir negali turėti stabilios struktūrinės visumos. Istorinis pastatas negali būti patikimai atkurtas iki kiekvienos detalės, net jei tai būtų pageidautina. Tačiau dauguma paveldo pastatų lankytojų tiki, kad jie mato būtent tai, kas buvo architekto sumanyta. Jie nori tikėti, kad čia įkūnijamas neoplatoniškas idealas – pastatas, koks jis buvo iš pradžių.

Savo ruožtu, restauratoriai ir kuratoriai neišvengiamai dalyvauja pastato reikšmių radimosi procese, jo kaip kūrinio gyvenime. Jie taip pat neturėtų apsimetinėti, kad yra nešališki, tarsi tai būtų tik (dokumentinis) objektas, kurio atžvilgiu jie taiko savo mokslinę prieigą ir skonį.

sprendimus. Tuo tarpu tolesnis pastatų įreikšminimas atsiskleidžia jų gyventojų ir praeivių gyvenimuose. *Mutatis mutandis* šios mintys bent tam tikru mastu galioja ir kitiems paveldo objektams, paisytinos sprendžiant jų dabarties likimus ir patį priskyrimą neliečiamųjų kategorijai. Šviežia privati refleksija iš neseno lankymosi Padujos *Musei Civici Eremitani*. Žiūrint į absoliučią daugumą nupilkusių renesansinių paveikslų piršosi mintis, kad jie apleisti, nerestauruoti ar labai seniai valyti, nes atmintis gaivino lyginimą su Breros ar Vatikano pinakotekų skaisčiomis spalvomis ir blizgančiu laku. Tačiau vienoje salėje nedidelis vyro portretas rėkte rėkė, kad yra ką tik grįžęs iš restauracinių dirbtuvių, toks išskirtinis buvo šviežutėlio lako ir juodos spalvos spindesys, alsuojantis dabartybės įsikišimu. Ir vienaip, ir kitaip objektyvizuota elgesio su paveldu metodologija negali išvengti, apeiti, kad recepcija bus paveikta ir net sąlygota kontekstų – tiek inicijuojančių panašių objektų gretinimą, pavyzdžiui, muziejuje ar senamiesčio kvartale, tiek jų interpretaciją ir poveikį nė nepagalvojant apie aplinką, kurią formuoja paveldėtojo, t. y. kiekvieno iš mūsų kišenėje esantis išmanusis telefonas. Kas žino, gal tai jau paskutinis pranešimas, rašytas ne dirbtinio intelekto?

Pagaliau dar dvi glaustos pastabos. Viena apie Komisijos pavadinimą, kuriame priverčia stabtelėti žodis *kultūros*. Argi būna ne kultūroje, ne iš kultūros, kitaip tariant, nuoseklios, tęstinės, socialiai sąlygotos žmonių veiklos kilusio paveldo. Priskirti paveldui, apibrėžti kaip paveldą, saugoti kaip paveldą yra ne šiaip kultūrinis – tai dargi radikaliai kultūrinis veiksmas, patį to veiksmo objektą paverčiantis kultūriniu. Tad antraštė tautologiška, tačiau gal pavadinimu nepagadinsi, pasak frazeologizmo, kuris irgi paveldas. Antroji pastaba apie dialektiką, jog valstybinės ir bendruomeninės institucijos prisiima atsakomybę už dalykus, kurie yra materialūs, tačiau priežastis, motyvas į juos sutelkti daugiau dėmesio, saugoti, globoti – radikaliai nemateriali. Kad ir kaip bebūtų, tas motyvas yra mūsų sąmonė, mūsų dvasia, laki ir labai sunkiai racionalizuojama mūsų tapatybė. Esminį motyvą palikus tik lozungu, susitelkus į daiktų daiktiškumą veldinys gali tapti nuveldėtu, t. y. prarastu. Juk reikšmės kyla iš žmonių ir tveria žmonėse bei tarp žmonių. Reikšmės vertimas į prasmę yra žmogaus (ir Dievo) prerogatyva. Anapus prasmės veldinio tiesiog nėra.